

Геннадій Виноградов

СЕРЕДНЬОВІЧНА ХРИСТІЯНСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ ЯК БОГОСЛОВСЬКО-ЛІНГВІСТИЧНА МОДЕЛЬ

У статті розглянуто теоретико-методологічні, конкретно-історичні та історіографічні складові сформульованої гіпотези щодо середньовічної християнської цивілізації як богословсько-лінгвістичної моделі.

Ключові слова: *середньовічна християнська цивілізація, наукова модель, методологія, теологія, лінгвістика, дискурс, медієвістика.*

В статье рассмотрены теоретико-методологические, конкретно-исторические и историографические составляющие сформулированной гипотезы относительно средневековой христианской цивилизации как богословско-лингвистической модели.

Ключевые слова: *средневековая христианская цивилизация, научная модель, методология, теология, лингвистика, дискурс, медиевистика.*

The article is devoted to the theoretical and methodological, concrete historical and historiographical aspects of the hypothesis of Medieval Christian Civilization as Theological and Linguistic Model.

Key words: *Medieval Christian Civilization, scientific model, methodology, theology, linguistics, discourse, medieval studies.*

Актуальність досліджуваної проблеми полягає насамперед у тому, що, по-перше, протягом останніх десятиліть відбулася низка якісних теоретико-методологічних змін у царині медієвістики, окремі сегменти якої не оминули відчутних впливів дослідницьких технологій текстуального, інтертекстуального, дискурсного та інших різновидів аналізу оповідних та документальних пам'яток з арсеналу структуралізму 50-70-х рр. і, особливо активно від початку 80-х рр., постструктуралізму (достатньо згадати праці Р. Барта, Ю. Крістевої, Ц. Тодорова, А.-Ж. Греймаса, Ж. Дельоза, Ж. Дерріда та інших); по-друге, завдяки класичним працям 20 – початку 40-х рр. М. Блока, паралельно та дещо пізніше – Ф. Броделя, а з 70-х рр. – Ж. Ле Гоффа, Ж. Дюбі, А. Гуревича та інших розпочато плідний діалог між теологічними та світськими науковими студіями, що прямо чи опосередковано торкалися Середньовіччя. Завдяки цьому вдалося сформулювати декілька досить переконливих історичних, філософських та лінгвістичних гіпотез стосовно того, що на процеси генези та розвитку середньовічної християнської цивілізації відкрито чи

частіше завуальовано (з огляду на притаманну епосу свідому авторську анонімність) впливали богословські та лінгвістичні моделі, сформульовані інтелектуалами ранньохристиянської та власне середньовічної доби. Зауважимо ще раз, що саме гіпотез, адже і до сьогодні спостерігається відсутність скоординованості дослідницьких зусиль представників зацікавлених наукових напрямів з огляду, по-перше, на їх підкреслену складність та, відповідно, малу чисельність ентузіастів і як наслідок – відсутність системності та збалансованості пошуків, а по-друге, укорінене панування в сучасному гуманітарному просторі деформованих та спрощених уявлень про Середні віки. Тож, дану наукову розвідку ми розглядаємо як спробу створити стислий, проте цілісний ескіз середньовічної християнської цивілізації як свідомо створеної інтелектуалами католицького та православного світів богословсько-лінгвістичної моделі.

Стосовно **історіографічних** аспектів проблеми необхідно зауважити, що медієвістика як така має тривалу та доволі потужну дослідницьку традицію, що складається з багатьох напрямів та відгалужень, кожне з яких може стати предметом низки аналітичних розвідок. Сучасна гуманітаристика регулярно поповнюється історіографічними синтетичними працями в царинах історичної, філософської, філологічної та інших наук, присвяченими окремим періодам, регіонам чи тематичним зрізам, тому нам не варто відволікати увагу читача, який при бажанні без особливих труднощів знайде відповідні публікації. Для нашої теми принципове значення мають концептуальні дослідження С. Неретіної щодо католицького латиномовного Середньовіччя [22; 23; 24] та І. Данилевського щодо слов'янського православного, яке від середини IX ст. і практично до XVIII ст. використовувало спеціально створену церковнослов'янську [10; 11; 12; 13; 14]. Їх роботи ґрунтувалися на солідному доробку попередників та на власних здобутках, завдяки чому вдалося доволі переконливо довести, що ледь не кожна фраза чи навіть словосполучення середньовічних духовних і світських текстів (цей поділ є досить умовним, адже для Середніх віків світського у нашому розумінні не існувало) створювалися на основі переважно біблійних чи святоотечеських взірців, апелюючи в такий спосіб до авторитетних моральних та історичних орієнтирів минулого. Крім того, згадані автори вдало адаптували до власних наукових пошуків методи текстуального аналізу з арсеналу структуралізму та постструктуралізму, оригінальних ідей Ф. Анкерсмита, Х. Уайта [1; 2; 25], інших культових інтелектуалів сучасності, створивши привабливий дослідницький прецедент.

Автор цих рядків теж присвятив низку статей проблемі становлення давньоруської державності, феномену церковнослов'янської мови в якості свідомо створеної символічної моделі Всесвіту як Божого творіння та провідного способу акумулювання, кодування, трансляції та використання необхідної для ефективного

функціонування суспільства інформації [3; 4; 5; 6; 7; 8; 9], проте спроба створення цілісного та обґрунтованого з історичної, філологічної, богословської, теоретико-методологічної та інших точок зору щодо уявлення про середньовічну християнську цивілізацію як свідомо створену середньовічними інтелектуалами богословсько-лінгвістичну модель здійснюється вперше, в чому полягає **мета** цієї розвідки.

Сформульована мета передбачає вирішення таких **дослідницьких завдань**: – стисло проаналізувати теологічні підвалини християнського Середньовіччя, що має включити суто богословські, часові та територіальні параметри; – розглянути лінгвістичну складову як іманентний, невід’ємний та гармонійний компонент християнського моделювання історичних феноменів у їх різноманітних часових та просторових вимірах; – охарактеризувати провідні принципи використання середньовічними інтелектуалами суто мовних компонентів (етимологічних, семантичних, синтаксичних тощо) для створення історичних моделей.

Теоретико-методологічним підґрунтям дослідження є принципи системності, логічності, науковості та історизму, методи компаративного, хронологічного та ретроспективного порівняння, наукового моделювання та типологізації.

Подальший виклад матеріалу ми не будемо супроводжувати посиланнями на спеціальну літературу, оскільки будуть згадуватися переважно хрестоматійні історичні події, перебіг, обставини та час перебігу яких не викликають принципових розбіжностей у дослідників та, відповідно, не вимагають спеціального підтвердження. Почати доцільно зі ствердження, що теологічну та лінгвістичну складові моделювання часових, територіальних, ідеологічних та інших вимірів християнського Середньовіччя цілком виправдано можна розглядати у діалектичній єдності, адже, як добре відомо, християнство базується на принципі Боговтілення, матеріалізації Слова Божого; відповідно до цього положення, християнство не тільки свідомо та творчо успадкувало величезний монотеїстичний іудейський та, до певної міри з виправданими застереженнями, політеїстичний античний досвід мовного конструювання, але й суттєво його вдосконалило, поклавши в основу створення не тільки теоретичні підвалини християнської цивілізації, але і прикладні більш-менш вдалі спроби державотворення в конкретних регіонах.

По-перше, часові межі періоду, який як наслідок метафорично-лінгвістичного експерименту італійського ренесансного мислителя XV ст. Флавіо Біондо (Блондус латиною) відомий як «Середні віки» (зауважимо: у сенсі «посередницькі» з відвертим натяком на посередницьку ангельську функцію передавати Вість Господню, а не періоду, як до сьогодні часто вважають, між античністю та Новим часом), зосереджені між 492 та 1492 рр. від Р.Х., що умовно відповідає сьомому дню Творіння після старозавітних шести днів;

отже, на кінець XV ст. християни східного та західного обрядів чекали на Страшний Суд та готувалися до своєрідного звіту перед Творцем за здійснене згідно з Його волею. По-друге, територіальні обриси майбутньої християнської цивілізації визначалися не тільки конкретним політичним досвідом Риму у відносинах з класичними державами басейну Середземного моря та Близького і Середнього Сходу та варварськими народами Європи, але і концепціями Старого та Нового Заповітів щодо закріплення конкретних територій за нащадками Ноя (Сімом, Хамом та Яфетом) та апостолами. Оскільки саме за Яфетом було закріплено Європу, від його синів та онуків не тільки в принципі виводилося символічне походження більшості народів регіону, але і конструювалися етноніми і топоніми, в основі етимології яких лежали очевидні та приховані біблеїзми. Зокрема, етноніми арійських народів «кіммерійці» та «скіфи» етимологічною основою мають імена нащадків Яфета Гомера (давньоєврейською – Гамарйаха) і Аскеза (давньоєврейською – Ашкуза); це ж стосується назви германського племені «кімбри», теж похідного від Гомера, від якого, зокрема, середньовічними інтелектуалами символічно виводилися германці та слов'яни. Ідеальним синтетичним прикладом може бути ім'я відомого персонажа з книги пророка Єзереїля Роша (грецькою – Рос; давньоєврейське значення – «володар», «голова», «початок» тощо), покладене з міркувань престижності для обґрунтування виправданості державотворення на теренах Східної Європи в основу назви Русь. Біблійна основа не випадково та відверто неприховано лежить в основі традиції систематичного використання стосовно князів у давньоруських літописах не їх хрестильних імен, а своєрідних псевдонімів, стилізованих під авторитетних персонажів Старого та Нового Заповітів (Яків – Ізраїль, Ісус Христос – Еммануїл, апостол Петро – Шимон (грецькою – Симеон) тощо): Ольга мала в хрещенні ім'я Олена, Володимир Великий та Володимир Мономах – Василь, Ярослав Мудрий – Георгій (Юрій), Борис – Роман, Гліб – Давид, Святополк – Петро тощо.

В основі поділу Римської імперії на Західну та Східну, крім об'єктивних добре відомих історичних причин, лежав авторитетний біблійний прецедент відомого поділу Святої Землі на північне Ізраїльське та південне Іудейське царства з метою уникнення чергової кари єврейського народу за гріхи пихатості та гордині, як у випадку з єгипетським та вавилонським полонями. Хоча формальний розподіл відбувся у 476 р., католицький Захід мав кілька реальних спроб поглинути православний Схід (зокрема, під час хрестових походів, втрати державної незалежності Русі в середині XIII ст., в період державної та релігійної кризи Візантії та прокатолицьких унійних тенденцій у другій половині XIV – першій половині XV ст., які спонукали до відомих дискусій «варламітів» та «паламітів», ісіхастського богословсько-містичного руху тощо), тим не менше,

Папська Курія з моральних міркувань жодного разу не скористалася зазначеними шансами.

В основі іудейської теократичної концепції ідеальної державності Богообраного народу як земної проекції Царства Небесного (як відомо, християнство успадкувало цю доктрину, переорієнтувавши вектор Богообраності на всю християнську спільноту) лежав, крім суто теоретичних богословських складових, також історичний досвід єврейського етносу, який знайшов втілення у концепції чотирьох найдосконаліших царств. До останніх іудеї відносили ті держави, яким вдалося перемогти єврейську, як здавалося, ідеальну країну, полонити іудеїв, виконавши у такий спосіб Божу волю з покарання народу, який не витримав випробовувань Богообраності і був приречений у полоні розкаюватися у гріхах та паралельно знайомитися з перевагами переможців, беручи їх досвід до уваги. Такими царствами були Єгипет, Вавилон та Персія, а відроджене після поневірянь та розкаяння народу Іудейське четверте царство мало нарешті стати по-справжньому ідеальним у зазначеному вище сенсі. Проте після грецької, а особливо римської окупації 63 р. до Р.Х., коли найдосконаліша, як здавалося, монотеїстична іудейська держава була підкорена язичеським Римом, почалася системна криза іудейської віри, що невдовзі привело до реалізації ідеї Боговтілення, приходу Месії та інших нечуваних з точки зору іудаїзму речей, які врешті-решт оформилися у християнство.

Вже ранньохристиянські інтелектуали спроектували концепцію ідеальної державності на Рим, який, втім, мав стати своєрідним містичним продовженням четвертого найдосконалішого царства; римський «синдром» був притаманний не тільки католицизму, але і православ'ю, достатньо згадати, що візантійці себе вважали ромеями, тобто римлянами, свою країну називали «Басилея тон ромейон», тобто «Басилея римлян», у Великому князівстві Московському на початку XVI ст. робляться спроби реалізувати доктрину «Москва – Третій Рим» як гармонійне продовження концепції другої половини XV ст. щодо збирання під владою одного монарха не тільки давньоруських земель, а й усіх православних, включаючи підкорених католиками та мусульманами, та зрештою – і всіх християнських з метою повернення християнській цивілізації втраченої єдності (звичайно, після аналогічної іудейській процедури покаяння, навіть через виправданий примус та репресії, звідки витоки оприччини Івана Грозного).

Саме концепція чотирьох ідеальних царств лежала в основі змодельованих візантійськими інтелектуалами державотворчих процесів у центральній та південно-східній Європі у V – X ст., коли послідовно було утворено чотири каганати (термін «каган», похідний від давньоєврейської «коен» – священнослужитель, в іудейській традиції означав ідеального володаря, який максимально гармонійно і нерозривно поєднував функції першосвященника та

світського правителя) – Гунський, Аварський (назва похідна від германського «ober» – «верх, зверхність»), Болгарський (назва змодельована від знову ж германізмів «Baldr» – ім'я одного з давньогерманських богів, містична загибель якого спровокувала початок переселення готів з Південної Прибалтики до Причорномор'я, а також «gard» – «володіння», в цілому – «володіння Бальдра», що територіально ідеально співпадало з зазначеною територією переселення германців на прабатьківщину «Ойум») та, нарешті, Хозарський (назва також штучно утворена від відомого латинського родинного імені «Caesar», яке набуло значення титулу, аналогічного «імператору»: згадаємо похідні германські «kaiser», візантійське «кесар» – другий за ієрархією титул після басилевса, відповідне церковнослов'янське «цар»), найдосконаліший, в якому пропорційно були представлені і іудейська віра правлячої еліти, і більш чисельні християнські громади. Давня Русь, витоки якої містилися у хозарській державності, ставала у такий спосіб теологічно-містичним аналогом Риму та мала всі підстави претендувати на роль ідеальної державної моделі християнської спільноти.

Не зайвим буде звернути увагу на те, що ініціатива використання титулу «каган» стосовно східноєвропейських, периферійних щодо Риму чи Константинополя правителів належить саме християнським інтелектуалам з метою у такий спосіб присоромити світських правителів ранньохристиянської Римської імперії, жоден з яких, на відміну від володарів Сходу, не відповідав високим етичним та професійним критеріям християнства, якому на той час ще треба було виборювати у конкуренції з язичництвом право на існування. Тобто семантичне значення терміну «каган» та відповідні взірцеві асоціації з іудейською державотворчою традицією мали принципове значення.

За біблійним зразком поділу Святої Землі між нащадками Якова (славнозвісні 12 колін ізраїлевих), князі Володимир та Ярослав ділили руські землі між своїми синами, прагнучи у такий спосіб знайти додаткові морально-релігійні важелі керувати величезною країною з практично відсутніми регулярними комунікаціями. Зазначену паралель помітив та всебічно обґрунтував щодо Давньої Русі І. Данилевський [див.: 10; 14], але російський дослідник, на жаль, не звернув увагу на таку принципову обставину, що семантика більшості штучно змодельованих імен нащадків давньоруських князів також була стилізована під давньоєврейське значення імені Якова. Крім того, на нашу думку, і відомий дуумвірат Ярослава та Мстислава 1024-1036 рр. також був зорієнтований на згаданий прецедент поділу Святої Землі на Ізраїль та Іудею за умови збереження містичної, духовної єдності країни.

Якщо продовжити шукати подібні аналогії з відвертими та більш чисельними латентними богословсько-лінгвістичними біблійними прототипами відомих літописних пасажів стосовно вузлових історичних подій історії Давньої Русі, можна додати таку, на перший погляд, «дрібницю», як використання в оригінальному тексті не слова «уділ» стосовно територіальних володінь синів Ярослава Мудрого згідно з його заповітом (саме цей принципово невірний варіант укорінився та став хрестоматійним в історичній літературі), а саме «предѣль», який компетентного сучасника одразу відсилав до церковнослов'янського варіанта перекладу фрагменту Біблії, в якому йшлося про поділ Богом землі між синами Ноя. Очевидно, що одним усього словом автор (чи автори) давньоруських літописів чітко вказували і на відповідну авторитетну біблійну паралель, і, що більш важливо, на Боговстановленість системи влади та правління на Русі, порушення якої ставало не просто злочином, а гріхом. Зазначена моральна складова була особливо важливою у країні, в якій, в силу великої території, відсутності ефективних комунікацій, строкатого в етнічному, культурному та інших відношеннях населення, необхідно було впроваджувати додаткові принципи зміцнення влади.

До речі, в одній зі своїх статей, присвяченій конотативній природі давньоруських наративів, ми навели низку аналогічних прикладів, коли не тільки словом, але навіть однією буквою можна було «натякнути» на події чи постаті біблійної чи власної історії, створивши у такий спосіб необхідний зв'язок з авторитетним минулим для надання особливого статусу вже більш близьким у часі подіям чи історичним особам [7]. Наведені міркування виводять нас на більш глобальну проблему давньоруської книжності та інтелектуальної культури. Попри чималі зусилля кількох поколінь дослідників та суттєву активізацію цієї теми останніми роками, що переконливо засвідчують численні праці В. Колесова, М. Кисельової, О. Конявської та інших [15; 16; 17; 18; 19; 20; 21], в яких активно використано здобутки таких знаних дослідників давньоруської літератури, літописання, церковнослов'янської мови та перекладацької традиції Давньої Русі як, Р. Цейтлін, О. Львов, М. Толстой, В. Топоров, Г. Хабургаев, Є. Верещагін, Р. Піккіо та інших, практично недослідженим залишається досвід моделювання давньоруськими інтелектуалами подій минулого та їх сучасного за допомогою теологічного та лінгвістичного «будівельного матеріалу», зокрема активно та творчо використовуючи колосальні, без перебільшення – унікальні можливості церковнослов'янської мови, і до сьогодні ще не оцінені дослідниками в усій повноті.

Продовжуючи викладені міркування, ще раз зазначимо, що справжнім теологічно-лінгвістичним шедевром Середньовіччя слід вважати феномен церковнослов'янської мови – штучного конструкту, свідомо створеного на слов'янському мовному підґрунті, проте з урахуванням досвіду трьох Святих Мов (давньоєврейської,

давньогрецької та латини) у справі моделювання не тільки нових слів зі слов'янських компонентів за взірцем зазначених сакральних мов, але й певних історичних ситуацій як минулого (зокрема в літописах), так і планів на майбутнє. Іменниками у такому разі моделювалися земні відносини, дієприкметники («причастия» – термін, який зберігся в сучасній російській мові, досить красномовний щодо одного з християнських таїнств, а саме євхаристії) виконували ангельську («ангелос» грецькою – вісник євангелія, відповідно – «благі (добрі) вісті»), посередницьку функцію, дієслова «відповідали» за найнебезпечнішу, сатанинську сферу, адже коли слово вступає в дію, активізуються спокуси з боку лукавого. Відмінки («падения», «падежи») теж створювали своєрідну богословсько-етичну ієрархію. В результаті майстерного використання церковнослов'янської мови суто символічно-графічними засобами можна було змодельовати в принципі будь-яку ситуацію, запропонувати читачеві ту чи іншу точку зору чи версію [див. більш детально: 4; 16; 20].

Більшість імен давньоруських князів штучно змодельовані за принципом двокореневих слів, а деякі, зокрема Гліб, пройшли шлях від спочатку штучно утвореного під впливом відповідних біблійних асоціацій грецького «Теодор» («Божий Дар»), потім ідеально калькованого германського «Gottlieb», зрештою – слов'янизованого Гліб, де голосна «ять» стандартно передає германський дифтонг «іе», як, наприклад, в етнонімі «сіверяни», похідного від знову ж германського «siebert» – «сьомий». Зрештою, навіть хрестоматійне ім'я Рюрик ні що інше, як гібридний неологізм, що складається з латинського «regnum» (похідне від «rex» – «володар», у Середньовіччі – король) – «влада, панування» та германського «rich» – «багатство», «влада» (похідні – «recht» – «право», «reich» – «державна, пізніше, в середньовічній ієрархії – «імперія», «richten» – «судити» тощо).

Зауважимо, що творче використання у душі середньовічної традиції слів у якості світських наукових термінів було властиве європейській філософській традиції Нового та Новітнього часу. Оскільки ця тема є достатньо складною самостійною проблемою, пунктирно окреслимо найтипівші приклади філософсько-лінгвістичного термінологічного моделювання у XIX – XX ст.: концепти «воля» і «уявлення» («vorstellung» німецькою, чому ідеально відповідає російське «представление») Артура Шопенгауера, присутність яких у назві його праці вже відверто натякало на певний теологічний смисл; ціла низка, так би мовити, «германоморфних» неологізмів в оригінальній філософській доктрині Мартіна Гайдеггера поряд з його прагненням повернути європейській мислительній традиції істинний етимологічно-семантичний сенс базових грецьких філософських термінів, зокрема «алетейя», «меон», максимально використати додаткові етимологічно-семантичні пласти слів з німецької мови тощо.

Безпрецедентним є філософсько-лінгвістичний подвиг Олексія Лосєва, якому вдалося створити унікальний світський мовно-термінологічний варіант православного богослов'я в межах, з одного боку, збереження православної «ім'яславської» традиції, а з іншого – радянських тоталітарно-цензурних умов. Кількість прикладів можна продовжити, тим більше, що вони значною мірою були продовженням попередньої європейської традиції формування світської філософської термінології, проте з обов'язком збереження богословського «присмаку»: достатньо згадати найпринциповіше, а саме – теологічне значення терміна «ренесанс» як «переродження» у сенсі «Друге Пришестя», на яке чекали християни наприкінці XV ст.; власне первинну богословську семантику терміна «методологія», корені якого вказували на грецькі слова «метод» – «шлях» (зрозуміло, до Істини, Бога) та «логос» – «слово» з неприхованою вказівкою на провідний християнський принцип матеріалізації Слова Божого; зрештою, навіть латинське слово «incorporatio», яке від доби Середньовіччя набуло виключно світського значення та застосовувалося для описування процесів державотворення та міждержавних відносин, дослівно означає «втілення», богословський сенс якого більш ніж прозорий. У цьому контексті цікаво звернути увагу і на такий загальновідомий неологізм російської мови, як «строение» (похідні «устройство», «строить», «расстраивать» тощо), штучно утворений на основі кореня «три» з прозорим натяком на Трійцю як основний християнський догмат. У такий спосіб, чисто мовними засобами, посилювався моральний ефект присутності Промислу Божого у кожному вчинку людини, але насамперед – у представників світської та духовної еліти.

Висновки. Таким чином, на гіпотетичному рівні є достатньо підстав для твердження, що на процес генези, становлення та розвитку християнської середньовічної цивілізації, крім хрестоматійних політичних, соціально-економічних, ідеологічних та інших чинників, суттєво впливали задалегідь створювані богословами-інтелектуалами теологічно-лінгвістичні моделі, під які представники світської та духовної еліти прагнули «підганяти» реальні події. Такий підхід сучасники виправдовували авторитетними біблійними взірцями, поняттями промислу Божого, обов'язком кожного християнина реалізувати волю Божу, що на суб'єктивному рівні підкріплювалося прикладом янгола-охоронця, ім'я якого в якості життєвої моделі отримував кожен при хрещенні. Унікальна давньоруська традиція дублювання імен представників династії Рюриковичів, крім зазначеної вище причини орієнтування на біблійні взірці, ґрунтувалася також на свідомому посиленні відповідальності помазаників Божих за долю як Русі, так і, враховуючи унікальне призначення останньої, християнської спільноти в цілому. І останнє: викладені вище міркування носять гіпотетичний характер, вони не

претендують на хоча б попередню завершеність, а мають на меті закликати зацікавлених осіб з кола гуманітаріїв до подальшого плідного обговорення піднятих проблем та дискусій.

Використана література

1. Анкерсмит, Ф.Р. История и тропология: Взлет и падение метафоры / Ф.Р. Анкерсмит. – М. : Прогресс-Традиция, 2003. – 496 с.

2. Анкерсмит, Ф.Р. Нарративная логика : Семантический анализ языка историков / Ф.Р. Анкерсмит. – М. : Идея–Пресс, 2003. – 360 с.

3. Виноградов, Г.М. Генеза давньоруської державності: теоретико-методологічні аспекти вивчення / Г.М. Виноградов // Вісник Дніпропетровського університету. – 2003. – Вип. 11 : Історія та археологія. – С. 3 – 22.

4. Виноградов, Г.М. Біблійне підгрунття церковнослов'янської мови як символічної моделі всесвіту / Г.М. Виноградов // Філософія. Культура. Життя: Міжвуз. зб. наук. пр. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2003. – Вип. 23. – С. 159 – 161.

5. Виноградов, Г.М. Біблійні етногенетичні легенди як теоретичне підгрунття формування давньоруської державності / Г.М. Виноградов // Філософія, культура, життя: міжвуз. зб. наук. пр.: Спец. випуск: Матеріали II Філософсько-богословських читань «Православ'я у світовій культурі», Дніпропетровськ, 18 – 19. 11. 2004 р. / Відп. ред. Капітон В.П. – Дніпропетровськ : ДДФА, 2005. – С. 136 – 138.

6. Виноградов, Г.М. Семіологічно-нарративне підгрунття процесу генези Давньоруської державності: теоретико-методологічні аспекти / Г.М. Виноградов // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – 2006. – Вип. 7 : До 40-ліття Українського історичного товариства. – С. 54 – 82.

7. Виноградов, Г.М. Конотативна природа давньоруських нарративів: постановка проблеми / Г.М. Виноградов // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». – 2008. – Т. 16. – № 1/1. – С. 179 – 191.

8. Виноградов, Г.М. Давньоруська державність як метанаратив / Г.М. Виноградов // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки / Відп. ред. Колесник І.І. – 2008. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 106 – 119.

9. Виноградов, Г.М. Лінгвістична складова джерелознавчого аналізу в сучасній славістичній медієвістиці / Г.М. Виноградов // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»; Відп. ред. Пасічник І.Д. – Серія «Історичні науки». – 2009. – Вип. 14. – С. 329 – 336.

10. Данилевский, И.Н. Библия и Повесть временных лет (К проблеме интерпретации летописных текстов) / И.Н. Данилевский // Отечественная история. – 1993. – № 1. – С. 78 – 94.

11. *Данилевский, И.Н.* Древняя Русь глазами современников и потомков (IX – XII вв.) / И.Н. Данилевский. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 399 с.
12. *Данилевский, И.Н.* Древняя Русь глазами современников и потомков / И.Н. Данилевский (XII – XIV вв.). – М. : Аспект Пресс, 2000. – 390 с.
13. *Данилевский, И.Н.* Замысел и название Повести временных лет / И.Н. Данилевский // Отечественная история. – 1995. – № 5. – С. 101 – 110.
14. *Данилевский, И.Н.* Повесть временных лет: Герменевтические основы источниковедения летописных текстов / И.Н. Данилевский. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 370 с.
15. *Киселева, М.С.* Учение книжное: Текст и контекст древнерусской книжности / М.С. Киселева. – М. : Индрик, 2000. – 256 с.
16. *Колесов, В.В.* Гносеологические основы восточнославянской грамматической мысли в эпоху Средневековья / В.В. Колесов // Східнослов'янські граматики XVI – XVII ст.: Матеріали симпозіуму. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 25 – 28.
17. *Колесов, В.В.* Древнерусский литературный язык / В.В. Колесов. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1989. – 296 с.
18. *Колесов, В.В.* Древняя Русь: Наследие в слове. Мир человека / В.В. Колесов. – СПб. : Филологический факультет, 2000. – 326 с.
19. *Колесов, В.В.* Мир человека в слове Древней Руси / В.В. Колесов. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1986. – 312 с.
20. *Колесов, В.В.* Развитие лингвистических учений у славян эпохи Средневековья / В.В. Колесов // История лингвистических учений : Позднее Средневековье. – СПб. : Наука, 1991. – С. 203 – 254.
21. *Конявская, Е.Л.* Авторское самосознание древнерусского книжника (X – середина XV вв.) / Е.Л. Конявская. – М. : Языки русской культуры, 2000. – 278 с.
22. *Неретина, С.С.* Слово и текст в средневековой культуре. История : миф, время, загадка / С.С. Неретина. – М. : ИФ РАН, 1994. – 368 с.
23. *Неретина, С.С.* Верующий разум. К истории средневековой философии / С.С. Неретина. – Архангельск : Северная Двина, 1995. – 438 с.
24. *Неретина, С.С.* Тропы и концепты / С.С. Неретина. – М. : ИФ РАН, 1999. – 277 с.
25. *Уайт, Х.* Метаистория: Историческое воображение в Европе XIX века / Х. Уайт. – Екатеринбург : Изд-во Уральского ун-та, 2002. – 528 с.

Стаття надійшла до редакції 05.06.2013 р.